

ब्रिटिश भारतात जमीन महसूल प्रणाली

जमिनदारी पद्धत/कायमधारा पद्धत

1793 मध्ये लॉर्ड कॉर्नवालिसने कायमस्वरूपी जमीन महसूल निश्चित करण्यासाठी कायमस्वरूपी जमिनदारी पद्धत आणली. बंगाल आणि बिहारच्या भागात याची ओळख झाली. नंतर ते ओरिसा, मद्रासचे उत्तर जिल्हे आणि वाराणसी जिल्ह्यापर्यंत विस्तारले गेले. या प्रणालीमध्ये जमीनदारांना जमिनीचे मालक म्हणून मान्यता देण्यात आली.

काही महत्वाच्या तरतुदी खालीलप्रमाणे

- जमीनदार आणि महसूल गोळा करणारे जमीनदार बनले. त्यांनी रयतकडून जमीन महसूल गोळा करण्यासाठी सरकारचे एजंट म्हणून काम केले.
- जमिनीच्या मालकीचा हक्क आनुवंशिक आणि हस्तांतरणीय बनवण्यात आला.
- अधिकाऱ्यांनी जास्तीत जास्त रक्कम सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे महसुलाचे भाडे खूप जास्त निश्चित करण्यात आले.
- जमीनदारांना त्यांनी मिळवलेल्या भाड्यातून 10/11 वा भाग द्यायचा होता, फक्त 1/11 वा स्वतः साठी ठेवून.
- जर शेतीचा विस्तार आणि शेतीमध्ये सुधारणा झाल्यामुळे जमीनदाराच्या मालमत्तेचे भाडे वाढले तर तो वाढीची संपूर्ण रक्कम ठेवेल.

- दुसरीकडे, जरी पीक अयशस्वी झाले असले तरी, त्याला त्याच्या महसुलाची देय तारखेला कठोरपणे द्यावी लागली; अन्यथा, त्याच्या जमिनी विकायच्या होत्या.

जमीनदारी व्यवस्थेचा परिणाम:

- वाढत्या स्वातंत्र्य चळवळींमध्ये, जमीनदारांचा वर्ग एक समर्थक म्हणून तयार केला गेला ज्याने त्याचे अस्तित्व ब्रिटिश राजवटीला देणे आणि त्याच्या स्वतःच्या मूलभूत हितसंबंधाने त्याला समर्थन देण्यास भाग पाडले.
- जमीन महसूल हा उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत असल्याने ब्रिटिश प्रशासनासाठी आर्थिक सुरक्षा.
- ही नवीन तयार केलेली प्रणाली स्थिर उत्पन्नाची सुरक्षा म्हणून काम करते.
- ज्या लोकांनी ब्रिटिश राजवटीला विश्वासू सेवा दिली होती त्यांना सरकारने जमीन देणे सुरू केले.
- तथापि, वर्षानुवर्षे, उत्पन्न कमी झाले, मध्यस्थांची संख्या वाढत राहिली.
- प्रणालीने अधिक कृषी विद्रोहांना चालना दिली.

कायमधारा प्रणालीचे तोटे:

- जमीनदारांच्या इच्छेनुसार केवळ भाडेकरूंची स्थिती कमी केली गेली.
- शेती करणाऱ्यांना मातीचा हक्क आणि प्रथागत अधिकारांपासून वंचित ठेवले गेले.
- जमीन महसुलाच्या या उच्च आणि अशक्य मागणीमुळे जमीन विकली गेली. 1794 - 1807 दरम्यान, जवळजवळ निम्मी जमीनदारी विकली गेली.
- लागवडीची परिस्थिती आणि शेतीची उत्पादकता सुधारण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले गेले नाहीत.
- कायमधारा पद्धत व्यवस्थेने शेतीला त्रास दिला.

रयतवारी प्रणाली

ही प्रणाली रीड आणि थॉमस मुनरो यांच्या शिफारशीवर वारेन हेस्टिंगने सुरू केली. भूतकाळात अस्तित्वात असलेल्या स्थितीची ही एक निरंतरता मानली जात असे. हे एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला मद्रास आणि बॉम्बे प्रेसिडन्सीच्या काही भागांमध्ये सादर केले गेले.

काही महत्वाच्या तरतुदी खालीलप्रमाणे:

- जमीन कसणाऱ्याला त्याच्या जमिनीचा मालक म्हणून ओळखले जायचे. त्यामुळे जमीन महसूल भरणे थेट त्याच्याकडून केले जायचे.
- ही कायमस्वरूपी व्यवस्था नव्हती आणि महसूल मागणी वाढवल्यानंतर 20 ते 30 वर्षांनी वेळोवेळी सुधारित केली गेली.
- शेतकरी नियमितपणे कर भरतात या अटीवर विक्री, गहाण आणि भाडेपट्टी करू शकतात.

तोटे:

- रयतवारी वस्तीत शेतकऱ्यांच्या मालकीची व्यवस्था आणली नाही.
- रयतचे जमीन अधिकार नाकारले गेले, कारण जमीन महसूल खूप उच्च दराने निश्चित केला गेला. ज्यामुळे त्यांना कमीत कमी रक्कम मिळाली. उदा: मद्रास सरकारने उत्पादनाचा 45% ते 55% दर रयत द्वारे जमीन महसूल म्हणून गोळा केला होता.
- जमीन महसुलात वाढ सरकारच्या इच्छेनुसार करायची होती.
- अत्यंत दुष्काळ आणि पूरस्थितीतही रयतेला महसूल अर्धवट किंवा पूर्ण भरावा लागला.

- रोख स्वरुपात महसूल मागितला गेल्याने शेतकऱ्यांनी अन्न पिकांऐवजी नगदी पिकांची लागवड करण्यास सुरुवात केली. ज्यामुळे त्यांना त्वरित रोख रक्कम मिळू शकेल.
- अमेरिकन गृहयुद्धाच्या वेळी, कापसाची निर्यात कमी झाली, परंतु सरकारने महसूल कमी करण्यास नकार दिला. यामुळे कर्ज चुकले आणि सावकारांना जमीन देण्यात आली.
- या प्रणालीमध्ये, एक विशाल जमींदार ज्याने मोठ्या संख्येने जमीनदारांची जागा घेतली. म्हणून जर रयतेच्या जमिनी विकल्या गेल्या तर त्या केवळ सरकारी सिद्धांत म्हणून राहतील.
- नोकरी गमावल्याने जमीनदारी आणि भाडेकरू व्यापक झाले.
- काही जिल्ह्यात सुमारे दोन तृतीयांश जमीन भाडेत्त्वावर देण्यात आली होती.

महालवारी प्रणाली

महालवारीची पद्धत होल्ट मॅकेन्झीने सुरू केली होती आणि मुख्यतः गंगा खोरे, उत्तर पश्चिम प्रांत, मध्य भारतातील काही भाग आणि पंजाबमध्ये केंद्रीकृत होती. हा जमीनदारी पद्धतीचा सुधारित प्रकार होता. हे प्रांतातील गावांवरील संयुक्त जमीन अधिकारांच्या पारंपारिक पद्धतीशी सुसंगत होते.

काही महत्वाच्या तरतुदी खालीलप्रमाणे:

- जमीन महसूल मूल्यांकनासाठी गाव एक एकक म्हणून घेतले गेले.
- गावातील संपूर्ण समुदायावर, त्याचे हक्क समान असल्याने कर आकारणी करण्यात आली.
- जमीनदार किंवा कुटुंबाचा प्रमुख गावाचा किंवा मालमत्तेचा (महाल) ज्यांच्याशी समझोता झाला आहे असा दावा केला.
- जमीन महसुलाची वेळोवेळी उजळणी होईल.
- संकलनाचे उद्दिष्ट हे शेतकऱ्यांमध्ये विभागले जायचे.
- त्यामुळे महसुलाचे लक्ष्य पूर्ण करण्याची जबाबदारी प्रत्येकाची होती.
- संबंधित मालमत्ता विकण्याचा किंवा गहाण ठेवण्याचा अधिकार शेतकऱ्याला देण्यात आला.

तोटे:

- जमिनीचा महसूल एकूण उत्पादनाच्या 50 ते 75% इतका होता.
- शेतजमिनीचे तुकडे झाल्यामुळे उत्पादकता कमी झाली.
- रोख स्वरुपात महसूल मागितला गेल्याने शेतकऱ्यांनी अन्न पिकांऐवजी नगदी पिकांची लागवड करण्यास सुरुवात केली ज्यामुळे त्यांना त्वरित रोख रक्कम मिळू शकेल.
- कर्जाची परतफेड करण्यात अपयश आल्यामुळे सावकारांना जमीन विकणे.
- मोठ्या प्रमाणावर जमीन उप-भाडेपट्टी आणि भूमिहीनता होती.

निष्कर्ष:

ब्रिटिशांनी जमिनीच्या खाजगी मालकीचे एक नवीन स्वरूप आणले जेणेकरून शेती करणाऱ्यांना नावीन्याचा लाभ मिळू नये. सरकारच्या महसुलाचे संरक्षण करण्याच्या एकमेव हेतूने, जमीन विकण्यायोग्य, गहाण ठेवण्यायोग्य आणि परकीय बनवण्यात आली. ब्रिटिशांनी जमीन एक वस्तू म्हणून बनवली. यामुळे जमिनीची विद्यमान पारंपारिक व्यवस्था मूलभूतपणे बदलली. यामुळे गावांची स्थिरता आणि सातत्य हादरले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची संपूर्ण पर्यावरण व्यवस्था कोलमडली.